

УДК 615.322:615.065

О. Б. Макаренко

КЛАСИФІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ ФІТОТЕРАПІЇ

Науково-дослідний центр фітотерапії, Херсон

Термін «фітотерапія» уперше запропонував французький лікар Анрі Леклерк (1870–1955). Фітотерапія як практика лікування склалася в прадавньому періоді розвитку людства. Застосування рослин для лікування було таким же звичайним, як і харчування. Фактично фітотерапія виникла навіть до появи людини, тому що ще тварини активно використовували рослини для лікування (протомедицина) [1]. Так, жителі Південної Америки (Перу) помітили, що при поїданні кори хінного дерева пуми виживали від лихоманки [2]. Напевне, це єдиний приклад емпіричної хіміотерапії. У літературі і на практиці існує неприпустима плутанина термінів традиційної й альтернативної фітотерапії. Нижче наведено робочу класифікацію інформаційних джерел з фітотерапії в порядку їх практичної значущості за А. І. Шретером з доповненнями автора [3; 4].

Традиційна фітотерапія й альтернативна практика

1. Наукова фітотерапія. Наукового базису фітотерапія набула з появою фармакології та фітохімії в XVIII ст. Дані наукової фітотерапії є найбільш точними, однак перевірка да-

них, накопичених народною і традиційною практикою, ще не завершена.

2. Традиційна фітотерапія. Представлена давніми школами фітотерапії, що засновані лікарями-професіоналами. Дані традиційної фітотерапії, накопичені тисячоліттями, мають і сьогодні велике інформаційне значення для наукової фітотерапії.

3. Знахарська практика. Найбільш досвідчені народні цілителі, що досягли практичного успіху, передавали свій досвід з покоління в покоління. Звичайно вони спеціалізувалися на лікуванні окремих захворювань і часто досягали успіху. Досвід знахарської практики найбільш цікавий з альтернативної медичної практики, але він малодоступний.

4. Народна практика. Збереглася як медичний фольклор, переданий усно з покоління в покоління. Це найбільш примітивне інформаційне джерело, тому що здебільшого народ у медичному відношенні безграмотний. При усній передачі досвіду навіть раціональні елементи можуть спотворюватися. Однак усі давні професійні (традиційні) школи брали свій початок з народної практики. З появою писемності дані народної практики уза-

гальнювалися в літературних джерелах. Переважна більшість літературних джерел з фітотерапії в нашій країні та СНД складена за даними народної практики.

5. Псевдонародна практика. Багато сучасників, стикаючись у повсякденному житті з рослинами, виявляють нові лікарські властивості рослин і намагаються поділитися своїми відкриттями. Ці уривчасті й часто суб'єктивні відомості потребують наукової перевірки.

6. Псевдознахарська практика. Деякі сучасні цілителі, діставши відомості з фітотерапії з літератури, намагаються видавати себе за знахарів.

Аналіз збережених джерел літератури з найдавніших часів до XVIII ст. (традиційна фітотерапія) утруднений через перекручування внаслідок багаторазових перекладів, стародавністю мови оригіналу, уможливленими, ідеалістичними і релігійно-філософськими побудовами теоретичної бази, відсутністю класифікації та номенклатури лікарських рослин [5–8]. Звичайно історія фітотерапії викладається в хронологічному порядку, акцент робиться на національній школі автора [9; 10]. Нами вперше запропоновано струк-

турний аналіз історії фітотерапії для практичного використання накопиченого світового досвіду [11]. Для узагальнення численного і розрізненого матеріалу з історії фітотерапії пропонуємо виділити 3 групи традиційних шкіл:

1) збережені школи — безупинна передача і розвиток самобутніх медичних знань від учителів до учнів, збереженість письмових джерел;

2) утрачені школи — збереглися пам'ятки історії, але внаслідок загибелі цивілізації або втрати традиції відновити всю суму знань неможливо;

3) змішані школи — виникли шляхом запозичення і розвитку даних збережених і утрачених шкіл.

У цій роботі наведено лише найбільш важливі медичні школи.

Утрачені школи

1. Месопотамія

На території межиріччя існували Шумерська держава (6 тис. років до Р. Хр.) і Вавилон (XI–III ст. до Р. Хр.), що були завойовані Ассирією [7; 12]. При розкопках міста Ніневії було виявлено бібліотеку правителя Ашурбаніпала (668 р. до Р. Хр.). Серед 22 млн глиняних табличок знайдено 33 таблички про лікарські рослини [7; 10].

2. Давній Єгипет

Зберігся лише один папірус «Кодекс Еберста» (1550 р. до Р. Хр.). У ньому міститься більш 800 рецептів з лікарських рослин [7; 13].

3. Давня Греція

Давньогрецька цивілізація — колиска всієї європейської культури. Вважається, що вона розвинулася під впливом єгипетської. Існували дві конкуруючі медичні школи. Книдська школа вирізнялася прагненням установити діагноз, а Косська дотримувалася абстрактного поняття хвороби (дизкразія) [7]. Більш відома Косська школа, представлена «батьком» медицини Гіппократом.

Ім'я Гіппократа об'єднує праці 3 поколінь (7 лікарів). Видатним лікарем був Гіппократ — 17-й нащадок з роду Асклепія (460–377 р. до Р. Хр.) [7; 13]. Праці давньогрецьких шкіл (сувої) разом з єгипетськими папірусами загинули при пожежі в Олександрійській бібліотеці, що була вчинена релігійними фанатиками [14]. Збереглися лише фрагменти латинських перекладів, які становлять усього 60 книг. До нас дійшов збірник Гіппократа — *Corpus Hippocraticum*, в якому описано 236 рослин. Переважно використовувалися свіжі рослини, консервовані медом та порошки [10; 15].

4. Давня Індія

Давньоіндійська цивілізація існувала за 7 тис. років до Р. Хр. Перші письмові документи — веди — відомі за 2 тис. років до Р. Хр. Медицині присвячена Аюрведа (наука про життя), яку склав лікар Атрея і його учень Агніведа. Книга складається з 1000 глав з 100 тис. двовіршів, у ній описано 800 лікарських рослин [9; 16; 17]. Відомі також переробки лікарів Сушруті (VI ст. до Р. Хр.) і Чарака (I століття після Р. Хр.) [7–10; 16; 17].

Змішані школи

1. Римська школа

Виникла з давньогрецької. Збереглися праці авторів I ст. н. е. Діоскорида «*Materia medica*» (описано 600 видів рослин), Корнелія Цельса «*De medicina*» і Плінія Старшого (згадує 1000 видів рослин). У II ст. н. е. набули популярності Антіохій Афінський і Клавдій Гален, який вперше почав застосовувати витяжки (відвари, настойки) з лікарських рослин [7; 13; 18]. Можна виділити також більш пізню італійську школу, що виникла в м. Салерно [19].

2. Французька школа

Мацер Флоридус (XI ст. після Р. Хр.) написав дидактичну поему з 77 глав «Одо з мена». На одній з ілюстрацій

зображений дрізд, що безпечно клює цикуту. Ілюстрація вважається першим джерелом з біохімічної екології. Підпис до малюнка говорить: «*Quod caeteris venenum*» — що для інших отрута [7].

3. Швейцарська школа

Парацельс (Paracelsus) — Теофраст Бомбаст фон Гогенгейм (1493–1541). Заснував ятрохімію — систему понять про людський організм як «хімічної машини», що в подальшому дало поштовх розвитку біохімії та фармакології [7]. Йому належить відомий вислів: «*Dosis sola facit venenum*» — тільки доза визначає, або отрута — ліки. Парацельс запропонував також умоглядну і хибну за суттю теорію добору ліків «*signatura rerum*», не припинену і досі. Він вважав, що природа сама підказує, якими лікарськими властивостями володіє рослина. Наприклад, червоні квіти — кровоспинне, жовті — жовчогінне, білі — розріджувальні слиз. Форма листя і коріння також нібито мають вказувати на їхнє лікарське призначення [7; 12].

4. Арабська (ісламська) школа

Заснована під час розквіту Османської імперії (IX–X ст. після Р. Хр.) і базується на Галеновій інтерпретації фізіології темпераменту Гіппократа. Абу Райхан Беруні й Авіценна (Абу Алі ібн Сіна) описують близько 750 видів рослин і наводять рецепти з них. Праця Авіценни «Канон медичної науки» була настільним підручником у Європі аж до XVIII ст. [20; 21].

5. Тибетська школа

Виникла в процесі запозичення і теоретичної переробки китайської та індійської фітотерапії в VI ст. після Р. Хр. (час утворення тибетської держави) [22–25]. Ксилографічні видання розповсюджувалися через дацани (монастирі) за допомогою вирізаних на дерев'яних дошках текстів і малюнків, що змашувалися

фарбами і друкувалися на папері. Трактат «Чжуд-ши» (XII ст.) створив видатний тибетський лікар Ютог Йондан Гонпо-молодший. Зберігся трактат «Вайдур'я-онбо» (XVII ст.) і низка інших праць [5; 17; 23; 26–29].

Збережені школи

Китайська школа

Існує, як вважають, близько 7 тис. років, збереглося понад 20 тис. медичних праць. Найдавніший добуток — травник імператора Шень Нуна — засновника китайської традиційної медицини. У першому виданні «Шень Нун Бен Цао» (V–IV ст. до Р. Хр.) згадується 365 лікарських засобів, з них 240 рослин. У лікарському пораднику імператора Хуанді (2698–2599 р. до Р. Хр.) «Хуанді Найцзин» описано цукровий діабет, що в Європі відомий з XVII ст. [6; 30–32]. Чи Ши Чжен (1518–1593) узагальнив досвід понад 800 авторів і доповнив своїми даними монографію з 52 зошитів «Бень цао чен му». У цій короткій фармакопеї описано більш 3000 лікарських засобів — рослинних (близько 1897), тваринних і мінеральних, а також 10 тис. рецептів. Ліки підрозділяються на великі і малі, швидкі і повільні, головні і допоміжні, додаткові і провідні. Збори засновані на принципах синергізму й антагонізму, складені з 6–70 інгредієнтів. Лікарські форми: відвари, настойки, порошки, пігулки, капсули [16; 17; 30–33].

ЛІТЕРАТУРА

1. Росциус Ю. Протозскулупа // Техника молодежи. — 1987. — № 3. — С. 48-52.
2. Аристовский В. М., Минкевич И. Е., Фрид С. М. Учебник медицинской микробиологии. — М.: Медгиз, 1945. — 492 с.
3. Шретер А. И. Поиски и изучение новых лекарственных растений. — М.: Медицина, 1980. — 64 с.
4. Макаренко А. Б. Традиционная и альтернативная фитотерапия // Нетрадиционное растениеводство, экология и здоровье: Материалы 7-й междунар. конф. — Симферополь, 1998. — С. 688-688.
5. Базарон Э. Г., Асеева Т. А. «Вайдурья-онбо» — трактат индотибетской медицины. — Новосибирск: Наука, 1984. — 120 с.
6. Дубровин Д. А. Трудные вопросы классической китайской медицины. — Л.: Аста-пресс, 1991. — 227 с.
7. Baas J. H. Geschichte der Medicin. — Stuttgart: Fred. Enke., 1876.
8. Dash Vaidya Bhagvan. Fundamentals of Ayurvedic medicine. — New-Dehli, 1978. — 214 p.
9. Богоявленский Н. А. Индийская медицина в древнерусском врачевании. — Л.: Медгиз, 1956. — 81 с.
10. Муравьева Д. А., Гаммерман А. Ф. Тропические и субтропические лекарственные растения. — М.: Медицина, 1974. — 231 с.
11. Макаренко А. Б. Структурный анализ истории фитотерапии // Нетрадиционное растениеводство, экология и здоровье // Материалы 7-й Междунар. конф. — Симферополь, 1998. — С. 718-719.
12. Świat roślin, skal i mineralów / M. Červenka, V. Feráková, M. Háber, J. Kresánek et cet. — Warszawa: Państwowe wydawnictwo rolnicze i leśne, 1982. — 401 ś.
13. Краковецкая Г. А. Гигиенические и лечебные принципы античной медицины // Гигиена и санитария. — 1984. — № 5. — С. 37-40.
14. Донини А. У истоков христианства (от зарождения до Юстиниана): Пер. с итал. — М.: Политиздат, 1989. — 365 с.
15. Гиппократ: Избр. книги / Пер. с греч. В.И. Руднева. — М.: Медгиз, 1936. — 736 с.
16. Advances in chinese medicinal materials research / Ed. by H. M. Chang et al. — Philadelphia. — Singapore: World Scientific, 1985. — 742 p.
17. Asian Medical Systems: A Comparative Study / Ed. By Ch. Leslie. — London: Berkeley; Los Angeles: Univ. of California Press, 1976. — 419 p.
18. Цельс Авл Корнелий. О медицине. — М.: Медгиз, 1959. — 407 с.
19. // Fior di Medicina della Scuola di Salerno. Prefazione, commento e traduzione del Prof. Adalberto Pazzini. — Salerno, 1954.
20. Абу Али Ибн Сина (Авиценна). Канон врачебной науки. — Т. 1-5. — Ташкент: Фан, 1980-1981.
21. Абу Райхан Беруни: Избр. произведения. — Т. 4. — Ташкент: Фан, 1974. — 1020 с.
22. Асеева Т. А., Найдикова И. Л. Пищевые растения в тибетской медицине. — Улан-Удэ: Медицина, 1983. — 144 с.
23. Дашиев Д. Б. Материалы тибетских источников по пульсовой диагностике // Пульсовая диагностика тибетской медицины / Ред. Ч. Ц. Цыдыпов — Новосибирск: Наука, 1988. — С. 33-41.
24. Востоков В. Ф. Тайны тибетской медицины. — Харьков: Паритет ЛТД, 1991. — 192 с.
25. Лекарствоведение в тибетской медицине / Т. А. Асеева, Д. Б. Дашиев, А. И. Кудрин и др. — Новосибирск: Наука, 1989. — 192 с.
26. «Чжуд-ши» — памятник средневековой тибетской культуры / Пер. с тиб. — Новосибирск: Наука, 1988. — 349 с.
27. Meyer F. Gso-ba-rig-pa. Le systeme medical tibetian. — Paris, 1981. — 237 p.
28. Yuthok's Treatise on Tibetan Medicine / Ed. dr. Lokesh Chandra. — Sata-Pitaka. — Vol. 72. — New-Dehli, 1968. — 538 p.
29. Everybody's Guide to Ayurvedic medicine: (A Reparatory of Therapeutic Prescriptions Based on the Indigenous Systems of India). — Bombay: D.V. Taraporevala Sons Co. Private LTD., S.a. — 536 p.
30. Ибрагимов Ф. И., Ибрагимова В. С. Китайская национальная медицина. — Ташкент: Медгиз УзССР, 1959. — 88 с.
31. Ибрагимов Ф. И., Ибрагимова В. С. Основные лекарственные растения китайской медицины. — М.: Медгиз, 1960. — 411 с.
32. Чжу Янь. Достижения древнекитайской медицины / Пер. с кит. — М.: Медгиз, 1958. — 85 с.
33. Keys J. D. Chinese herbs (Their botany, chemistry and pharmacodynamics). — Rutland (Vermont). — Tokyo: Charles E. Tuttle Co, 1976. — 388 p.

